

MEGTÖLTÖTT POHARAK

Berta Péter (2014) *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajzi Intézet

Berta Péter könyve (a továbbiakban: *Presztízsgazdaság*; a külön jelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak) sok egyéb mellett azt is bizonyítja, milyen érett tudománnyá vált az utolsó mintegy negyedszázadban a magyarországi antropológia. Az 1990-es évek elején az antropológusoknak – legalábbis nálunk – sokszor még bizonygatniuk kellett: már rég nem egyfajta „*az egzotikus, primitív, premodern társadalmakra alkalmazott sajátos néprajztudományt*” művelnek, hanem a társadalmi jelenségek egész skálájával foglalkozó társadalomtudományt, amely legfeljebb gyökereiben, szakmai attitűdjei és módszerei egy részében különbözik a szociológiától. Ugyanakkor a szociológia nem „ellenséges hódításként” élte meg ezt a változást, hanem *lehetőségként* a társadalomtudományok között amúgy is a kezdetektől folyamatos – szakmai „csereforgalom” fejlesztésére. A recenzens éppen a fentiek miatt érzi magát „feljogosítva” a *Presztízsgazdaság* ismertetésére: poliglott, mint a gábor romák, vagyis a mindennapi tudományos életben a szociológusok és a társadalomtörténészek nyelvét használja (bár meglehet, hogy néha *mindkettőt* akcentussal), miközben, bár csak törve beszél, az antropológusok törzsi nyelvét is érteni véli.

Berta Péter 32 hónapig tartó multilokális terepmunkája (16) nagyobb részét a gábor romák, kisebb részét a cārhar romák között töltötte. A gábor romák vagy gáborok főleg Maros megyében élnek, illetve részben az erdélyi nagyvárosokban, Magyarországon, illetve Kaliforniában. „*Rendszerint háromnyelvűek*”, tehát romani anyanyelvük mellett beszélnek a magyart, illetve a román² is (13). Az eddig egyetlen, a szerző által ismert kísérlet

1 MTA TK SZI, Károli Gáspár Református Egyetem

2 A szerző precízen „*vlah romei változatról*”, „*környezeti nyelvként beszélt regionális magyar változatról*” és „*román államnyelvről*” ír (13).

mintegy 14 ezerre becsülte létszámukat (14). A jellegzetes öltözék,³ a ruha és a sztereotípiák által sugallt „hagyományos életmód” (lásd később), illetve az uralkodó sztereotípiákkal szembevető modern üzleti tevékenység és jólét kontrasztja viszonylag gyakran kutató csoporttá tette a gáborokat (a magyar kutatók számára nyilván a nyelvhasználatuk sem volt semleges tény). Némileg sarkítva: az érdeklődésre adott reakcióként az erre fogékony gáborok amatőr antropológus-kutatókká⁴ váltak – amit a kortárs antropológusok erre fogékony része kedvezően fogadott, mint olyan jelenséget, amely segíti a munkájukhoz manapság nélkülözhetetlennek tartott szakmai reflexió elmélyítését.

A *Presztízsgazdaság* legnagyobb erénye a szemléletesség (tehát emberek, életek, kisvilágok szemléletes megjelenítése) és a kifinomult, általánosító(nak tűnő) *elméleti modellek ötvözete*. Berta Péter elegáns könnyedséggel valósítja meg ezt a szintézist, amely a szociológiában csak a legritkább esetben szokott sikerülni. E kombinációt érdemben csak úgy lehetne visszaadni, ha kiválasztanám és részletesen elemezném a *Presztízsgazdaság* egy kis részletét, azonban ez a – recenzióíráskor amúgy gyakran célszerű – megoldás túlságosan leszűkítené a perspektívát, éppen egy olyan műnél, amelynek a lényege, hogy a „parciális” téma mikroszkóp alatti elemzése egyúttal újra meg újra keresőpillantást vet a tágabb társadalmi és történelmi környezetre is. A teljességre törekvő elemzés pedig egy 728 oldalas könyv esetében alig lenne több, mint egy kibővített tartalomjegyzék, amelynek még kevesebb értelmét látom.

Éppen ezért a saját szakmai nézőpontomból veszem szemügyre ezt a könyvet, amit lehet szubjektívnek is nevezni, de – mivel a sajátos szóhasználat szakmánkban nem csak sznobizmus, de éppúgy a tudományos tevékenység határait meghúzó marker, mint a gáborok színes rakott szoknyája vagy kalapja –, inkább így fogalmaznék: azon témákat ismertetem és elemzem a *Presztízsgazdaságból*, amelyek az én diszciplináris-episztemológiai pozícióból nézve éppúgy relevánsnak és inspirálónak tűnnek, mint a szerző és saját tudománya szemszögéből. E témák vázolója ugyanakkor fel fogja villantani a *Presztízsgazdaság* egyes fontos mozzanatait, témáit, gondolatait is.

Az első ilyen téma a „*második gazdaság*” jelenségköréhez kapcsolódik. Nagyon elterjedt a felfogás, hogy ez a szocializmus korában jelentkező kisárutermelés elsősorban Magyarországra volt jellemző, két tényező – egyrészt a „*megszakított polgárosodás hagyományai*”, másrészt a Kádár-rendszer „engedékenysége” – találkozásának köszönhetően. A gáborok azonban – hasonlóan számos más roma csoporthoz a Kárpát-medencében – egészen a 20. század közepéig különböző, elsősorban a mezőgazdasági népesség számára végzett kézműves munkákból és szolgáltatásokból éltek (23–25), amit nem lenne sok értelme egy, akár mégoly lazán értelmezett „polgárosodás” előképének sem tekinteni. A változás, tehát hogy a gábor romák fő jövedelmi forrásává a közvetítő kereskedelem („*bižnico*”) vált, az 1950–60-as években kezdődött (25). Mivel megtörtént, hajlamosak lehetünk elfeledkezni arról, hogy valójában paradox jelenségről van szó: a romániai kommunista rezsimnek ugyanis közelebb álltak a szocialista rendszer ideáltipikus változatához, amely a (magán)vállalkozást szinte a bűncselek-

3 Tesfay Sába (2006) cikke még a címében is kiemeli, mint alapvető határmeghúzó és önmeghatározó markert: „*mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak*”.

4 Tesfay Sába előző lábjegyzetben idézett tanulmánya szerint a gáborok „*gyakorta felhozták azokat a régebben ott járt filmeseket vagy kutatókat, akik már megfordultak közöttük: volt ott argentin, indiai és sok magyar. Tehát nem én voltam az első kutató a gáborok között, így volt, ami alapot adjon a velem kialakítandó kapcsolataiknak... Nemegyszer összehasonlítottak más kutatókkal, elmesélték, hogy mások milyen témák iránt érdeklődtek*” (2006: 89).

mény szinonimájaként kezelte (Kornai 2012 [1993]), ezért meglepő, hogy e rendszer uralma alatt egy csoport, amelynek tagjai minimális tőkével és „polgári” hagyományokkal rendelkeztek, *de facto* vállalkozókká váltak. Sőt, e tevékenységük mintha éppen a sztálinizmus prolongálásának tekinthető Ceaușescu-korszakban lépett volna az „eredeti tőkefelhalmozás” korába. „Az erdélyi települések piacain vagy házalás formájában kereskedő romák jelentős része épp az alternatív árucikkforrások iránti, megnövekedett keresletnek köszönheti az 1980-as évektől megfigyelhető, látványos gazdasági gyarapodását” (28).

Több mint tanulságos: a nagyon széles körre kiterjedő, a féllegálison keresztül a legális szféráig nyúló magyarországi „második gazdaság”, *utólag* visszatekintve – a rendszerváltást megelőző, illetve követő néhány év illúzióival ellentétben – már nem annyira „polgárosodásnak”, mint inkább zsákutcás fejlődésnek tűnik, amelyben a résztvevők a szocialista rendszer működési zavarait kihasználva jutottak, súlyos önkiszákmányolás árán, kiegészítő jövedelmekhez (Dupcsik 2015). Ugyanakkor Romániában, ahol ez a szféra gyakorlatilag teljesen az illegalitásba szorult, a gábor romák csoportjának sikerült annyi anyagi és kapcsolati tőkét, illetve olyan készségeket szerezni, amelyekkel megalapozták a rendszerváltás utáni sikeres vállalkozói létüket is (legalábbis a közösség domináns családjai körében). Használt ruha árusítása, de most már kamionszám importálva, buszvonalak bérbevétele, használtautó-kereskedés, ékszerek és ingatlanok, építési vállalkozások stb. jelentették a gáborok – kifejezetten sikeres – gazdasági tevékenységének alapját a rendszerváltás után (33–48).

A második téma a hagyományos/modern megkülönböztetés köré rendezhető. A különböző társadalomtudományokban elterjedt megközelítések egész csoportja indul ki abból, hogy az egyének és csoportjaik viselkedését a premodern korban egy koherens „*tradicionális világ*” határozta meg, mely világ a modernizáció folyamatában felbomlott, de különböző társadalmak és társadalmi csoportok esetében más-más sebességgel. A cigányok/romák legkülönbözőbb csoportjait igen gyakran tekintették olyannak, ahol e „*detradicionálódási*” folyamat különösen lassú volt. Magyarán: a domináns cigánykép Magyarországon éppúgy, mint szűkebb és tágabb környezetében, általában azt állította, hogy „*a romák jórészt hagyományos életmódot folytattak a legutóbbi időkig, s részben folytatnak talán még napjainkban is*”.

Ironikus: a könyv szűkebb témája „*a gáborokra jellemző presztízsversenyt*” (51) vagy *presztízsgazdaság*, amely – bár az egyik legfontosabb *tőkéje a hagyomány*, tehát az elődök, a felmenők átörökített, hagyományos presztízse – alapvetően egy tipikusan modern intézménynek tűnik. E presztízsgazdaság terét roma *politikának* nevezik, maguk az érintettek is. Miről is van szó? A romák, elsősorban a férfiak a különböző „*gyűlések*”, mint „*a virrasztók, temetések, esküvők, eljegyzések stb.*” (61) alkalmával felidézik családjuk több nemzedékre visszamenően számon tartott érdemeit, tagjainak elismertségét, tekintélyét, az általuk szerzett presztízstárgyakat, amelyek e tekintély egyfajta materializálódásának tekinthetők (lásd később). A szerző megfogalmazásában: „*A gábor romákra jellemző rómani politika ('roma politika' vagy »cigánypolitika«) a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotására, reprezentálására és manipulálására szolgáló értékverseny..., amely – részben etnicizált – szimbolikus küzdőterek, gyakorlatok és ideológiák sorát foglalja magában*” (58). „*A politikai diskurzus... konstitutív eszköze, illetve kontextusa is a rómani politikának – nem csupán megjeleníti a presztízstárgy-gazdaságban vagy a házasságpolitika terén elért eredményeket és kudarokat, hanem az aktuális presztízsvizonyok alakítására, újrafogalmazására, a róluk való egyezkedésre is lehetőséget kínál. Vagyis a politikai társalgás során alkalmazott*

diskurzív technikák jelentős része – például a rivális férfiak társas képét fenyegető témák preferálása: politikai kudarcok felelevenítése és felnagyítása, illetve sikereik szimbolikus leértékelése – maga is a presztízsvizonyokat alakító eszközként funkcionál” (61).

A tájékoztatlanokban – s természetesen a recenzens is ide sorolta magát a *Presztízsgazdaság* elolvasása előtt – mindig felmerülhet az ilyen sorok olvastán, hogy hátha a szerző túlértelmez bizonyos triviális jelenségeket: az emberek összejönnek, temetnek vagy ünnepelnek, s közben beszélgetnek, minek ezt bonyolítani? Berta Péter azonban szó szerint oldalak százain keresztül bizonyítja, hogy ezeknek a látszólag triviális beszélgetéseknek tétje van, amelyekben a résztvevők „nyerhetnek”, „veszíthetnek”, illetve megjeleníthetik, szinten tarthatják, gyarapíthatják vagy fogyaszthatják korábban szerzett tőkéjüket. E tétet maguk a résztvevők is nagymértékben tudatosítják, s az ezzel kapcsolatos stratégiáikra a haszonmaximalizálás tendenciája jellemző.

Kiderül az is, hogy nem egyszerűen „etimológiai véletlen”, hogy e vetélkedés-beszélgetéseket az – első pillantásra „ide nem illőnek” tűnő – *politika* kifejezés alá sorolják. „A *politikai* diskurzusra a gáborok dialektusában többek között olyan kifejezések utalnak, mint a »politikazin« ('politizálnak'), a »djinenpe jákhavräh« ('számolják egymás', vagyis minősítik és összehasonlítják egymás római politikai eredményeit), a »merlegezin jákhavräh« ('pontozzák egymást'; ahogyan roma beszélgetőtársaim egyike fogalmazott: »fekete és piros pontokkal, mint az iskolában«), illetve a »djinen le manušengo djengo ponture, the vi lengo zurale ponture« ('számolják az emberek gyenge és erős pontjait'). ...roma beszélgetőtársaim előszeretettel használnak olyan szóképeket, mint a (virrasztó =) »parlament«, »cigány líceum« vagy »gimnazio«, ahol »az ember többet tanul, mint máshol tíz év alatt. Mindenkinek lelássá [meglátja] a viselkedését, hogy hogy viselkedik, hogy beszél, hogy gondolkodik. Kiállítja magáról a bizonyítványt«” (66). Szimbolikusán minden gábor férfinak megvan a maga „dossziéja”: „A »dosszár«/»akta«, »fekete« és »piros pontokat«, vagyis politikai kudarcokat és sikereket tartalmaz” (60).

A politikai diskurzus kiugró jelentőségű, mindennél fontosabb témája az apai felmenők (és az „apatársak”, tehát az elrendezett házasságok igazi főszereplői, az összeházasított fiatalok/gyermek apái, akik számára ez a politikai szövetségkötés egyik legfontosabb formája) emlékezete, presztízse, politikai sikerei. A múlt, a hagyomány, a tradíció ebben a diskurzusban nem olyan „örökség”, amely meghatározza vagy legalábbis befolyásolja a jelen gondolkodását és viselkedését, hanem sajátos társadalmi tőke. Rendkívül kötött tőkéről van szó, amely ráadásul „sűrű” és tömör, mint egy gleccser: lassan, tipikusan több nemzedék alatt változik meg az egy-egy család⁵ által birtokolt mennyisége.

Jellegzetes például az egyik, a jelenben gazdaságilag éppen felemelkedő család példája: gyarapodó anyagi tőkéjük a roma politika játszmáiban való intenzív részvételre ösztönzi tagjait, de gyarapodó vagyonukat nem tudják egy az egyben átfordítani presztízstőkévé. Így a család sajátos helyettesítő stratégiákkal próbálkozik, mint például a „stratégiai szerénység” (201), tehát annak hangoztatása, hogy „mi csak közepes romák vagyunk” (200), vagy hangsúlyozzák a „szociabilitás etikájának politikai jelentőségét” (201). További érdekes stratégia – amelynek hallatán Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* c. művén nevelkedett szocioló-

5 A családfele személyes tulajdonságai – erélyessége, beszéd- és szervezőkészsége stb. –, ha jól értem a *Presztízsgazdaság* mondani-valóját, befolyásolhatja ugyan a családi tőke mennyiségét, de nem írhatja azt teljesen felül. Léteznek stratégiák a családfele „puhaságának” áthidalására, pl. közvetítők igénybe vétele bizonyos interakció-típusokban – ilyenkor azonban, mint Berta Péter társadalomtudósok számára roppant tanulságos elemzése mutatják, fellép a megbízó-megbízott probléma.

gusok hegyezhetik a fülüket – a vallási témák előtérbe helyezése, illetve a szakrális/egyházi terek preferálása a fent említett politikai helyszínekkel szemben. „Amíg tehát a politikában a Pistestik minősülnek »demokrácia cigányoknak«, »új cigányoknak«, szemben a domináns Jankestikkel, addig az adventista imházban épp fordított a helyzet: a gyülekezeti életben a Pistestik alkotják a domináns apai ágat, és a [politikai szempontból] befolyásos Jankestik számítanak »jövevényeknek«, »újaknak« vagy »demokrácia cigányoknak«” (208). Az „imaházi dominancia kisajátításáért” folytatott versenyt ugyanis a kisebb presztízstőkével rendelkező család nyerte meg – tehát a vallásosság éppúgy tőkévé vált egy lényegét tekintve modern versenytéren, mint a hagyomány.

Az anyagi javak tehát nem transzformálhatók minden további nélkül közvetlenül presztízstőkévé, fordítva viszont nem teljesen lehetetlen az átváltás: a családok presztízse bizonyos formában materializálódhat. Ez a „materializálódott forma” roppant kötött: kizárólag olyan ezüsből, nem a közelmúltban készült – tehát „antik” – poharakról vagy fedeles kupákról van szó, amelyek megfelelnek bizonyos formai kritériumoknak. S ami a legfontosabb: az „»autentikus gábor presztízstárggyá« válás negyedik – szimbolikus – kritériuma az, hogy a nem romáktól megvásárolt darab túljusson az etnikaiidentitás-váltás liminális szakaszán, vagyis legalább két-három gábor tulajdonos »kezén átmenve« egy belőlük álló, etnicizált tulajdonlástörténetre tegyen szert” (214). Ezen tulajdonlástörténetnek köszönhetően a poharak vagy kupák olyan egyéniséget nyernek,⁶ amelyet csak a gáborok ismernek, s ezáltal olyan értéket nyernek, amely kizárólag a gábor presztízsgazdaságban realizálódik. Számszerűsítve a poharak/kupák gábor értéke és külső értéke közti különbséget: míg a műkincspiacon ezek a tárgyak rendszerint 9–11 ezer amerikai dollárért cserélnek vagy cserélnének gazdát, a gáborok között egyes darabok ára elérheti, sőt meghaladhatja a 200–400 ezer dollárt is (228). Más „mértékegységgel” mérve: a mindenkori romániai havi bruttó átlagkereset több százszorosáért cseréltek gazdát, már a szocializmus korában is, és azóta is⁷ (229–231).

Az utolsó bekezdésben megkezdett harmadik témát úgy is megragadhatjuk, mint a tárgyak, a tárgyi világ „beemelését” a társadalomtudományokba. A gábor presztízsgazdaság valami egészen egyedi, különleges, „egzotikus” rendszer? Berta egyértelműen általánosít: tulajdonképpen „[b]ármely gyakorlat presztízsgazdaságként definiálható, amely révén egy csoport tagjai az egymás közötti különbségek megalkotására, reprezentálására, legitimálására és manipulálására tesznek kísérletet egyezményes módokon, feltéve, hogy az elért sikerekből származó haszon elsődleges – vagy legalábbis egyik domináns – megjelenési formája a presztízsz, amely gyakran egyéb, közvetett haszonformákká (pénzzé, kapcsolati tőkévé, stb.) alakítható”, illetve feltéve, hogy a presztízszjavak korlátozott forrást jelentenek, megszerzésükért tehát konkurenciaharc folyik (216).

Terjedelmileg és tartalmilag a fent említett presztízstárgyak kezelése alkotja a *Presztízsgazdaság* domináns témáját, részletező és gondos antropológiai terepmunkán keresztül. Ugyanakkor az ezzel kapcsolatos gondolatokat az analóg jelenségek irodalmának impozáns feldolgozása támasztja alá (főleg, de nem kizárólag: 216 vagy 394–399). Mint a témában kevésbé járatos olvasó megtudhatja, a kortárs antropológia egy virágzó

6 „A vizsgált presztízstárgyak hangsúlyozottan szingularizált darabok: minden egyes pohár és fedeles kupa saját, gábor roma tulajdonnévvel és kulturális életrajzzal (tulajdonlástörténettel stb.), valamint az anyagi tulajdonságok egyedi kompozíciójával rendelkeznek” (215).

7 A 3. táblázat. Néhány a gábor romák között lezajlott presztízstárgy-adásvételek közül (1943–2011) 41 adásvétel adatait foglalja össze. Az 1980-as években eladott presztízstárgyak átlagára 402,9 havi, a 2000-es években eladottaké 867,4 havi átlagbér (229–231).

irányzata foglalkozik a képzőművészeti alkotásokat, bakelitlemezeket, veterán autókat, egyebeket gyűjtő szubkultúrák – a fentiekhez hasonló logikával és fogalmi rendszerrel dolgozó – vizsgálatával.

Sőt, teszi hozzá a szerző, „*az egyetemek és a tudományos akadémiák világa..., valamint az olimpiai mozgalom presztízsgazdaságokként definiálható*” (216). Ha így van, akkor a *Presztízsgazdaság* óriás-beruházása rengeteg presztízst kellene, hogy hozzon szerzőjének. Márpedig, ha ez mégsem következik be, akkor a recenzens hajlamos lenne annak feltételezésére, hogy ez nem a szerzőjének a hibája, hanem annak, hogy a magyarországi egyetemi/akadémiai presztízsgazdaság nem funkcionál olyan tökéletesen, mint a gábor romák presztízsgazdasága.⁸

HIVATKOZÁSOK

- Dupcsik Cs. (2015) Visszapillantva. A késő Kádár-kori második gazdaság jelenségének újraértelmezési kísérlete. Kézirat az *Intellectuals, Inequalities, and Transitions: Themes from Iván Szelényi* c. konferencián megtartott előadás alapján. Pécs, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskolája, 2015. október 17.
- Kornai J. (2012) [1993] *A szocialista rendszer. Kornai János válogatott munkái II.* Pozsony: Kalligram.
- Tesfay S. (2006) „Mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak...” A gábor cigány közösség belső és külső kapcsolatait szabályozó kognitív sémák. In Bakó B. – Papp R. – Szarka L. (szerk.) *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest: Balassi, 65–90.

⁸ Ez az mondat, amelyet – félő – minden olvasója öncélú szellemeskedésnek fog tartani, pedig a recenzens a legkomolyabban gondolja. Meri valaki állítani, hogy a magyar társadalomtudományban kizárólag vagy legalábbis elsősorban a szakmai teljesítmény határozza meg a szereplők presztízst?